

УКРАЇНСЬКИЙ ФІЛОСОФСЬКИЙ ФОНД

Sententiae

2004

Спецвыпуск №1

Проблеми раціональності

ФІЛОСОФІЯ ПРО МАЙБУТНЄ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

В сучасну епоху земна цивілізація стоїть на світоглядному роздоріжжі. Успішені ідеали, незаперечні істини сьогодні розглядаються через призму духовної кризи, причини якої кореняться, як не парадоксально це звучить, в грандіозних успіхах науки. Все очевиднішим стає демонізм науки, вона поступово стає некерованою і, як наслідок, розгортає перед людиною віяло негативних проявів. Корисніючись досягненнями науки як даністю і тому мало цінуючи їх, людина стала заручницею деструктивних сил науки, покликаних до життя її ж власною науково-технічною активністю. Закономірним є те, що віра в непогрішимість науки втрачається. Тому можна констатувати, що логічна центрація єврокультури епохи модерну вичерпала межі своїх можливостей і потребує кардинальних змін.

Обговорення даної ситуації проводиться як представниками конкретних наук, так і представниками філософії вже досить давно. При цьому характерним є те, що моменти тривоги за майбутнє в багатьох працях постмодерністського напрямку сягають рівня повного відчаю. Тотальна критичність та деяка істеричність тону обрана більшістю постмодерністів за певну ідеологію. Їх об'єднує також радикальний сумнів в можливостях філософії знайти оптимальний вихід з ситуації, що склалася.

Про глибину і масштаб теперішніх трансформацій філософії можна судити за характером питань, ініційованих свідомістю сучасних вчених. От лише деякі з них: чи збереже епістемологічний тип філософування свою легітимність, універсальність, загальність? Чи спроможні його врятувати ті оновлення, поглиблення та узагальнення, яких він зазнав через феноменологів, екзистенціалістів і структуралістів? Або ж прощання з ним, його «занепад», «декаданс», «кінець» неминучий, і він приречений поступитися місцем новій культурі філософування?

Визначаючи ці питання головними для сучасного філософського дискурсу, Ж. Дерріда конкретизує їх так: «Чи померла філософія вчора, після Гегеля, після Маркса, після Ніцше, після Гайдеггера? Чи вона все ще приречена плентатися до самої смерті? Чи, може, вона в усі епохи жила, усвідомлюючи себе помираючою? Доводилося також спитати: чи померла філософія один раз, в середині історії, чи ж вона, несамовито агонізуючи, відкрила незбагненний спосіб живитися власною агонією – шлях історії, протиставляючи при цьому саму себе нефілософії, як не її власним минулим, її одвічним занепокоєнням, її смертю і її джерелом». [1, с. 10]

Вичерпність і вичерпаність об'єктів філософських досліджень та сумніви в можливостях філософії моделювати майбутнє базуються начебто на пристрасті філософії до спеціалізації, раціоналізації дійсності, до застиглих протиставлень «порушувати – об'єкти», «руйнувати – творити» тощо. На думку представників постмодернізму, це нежарко стало однією з головних причин краху грандіозних епохи модерну. А в сучасну перехідну епоху характерними стають так звані «ситуації кризи», коли в центрі наукового дослідження опиняються

несумірності, ситуації з непевною інформацією, парадокси тощо.

І, треба визнати, що для таких тверджень є досить серйозні підстави. Проаналізуємо досягнення розуму в пізнанні основних сфер діяльності та можливостей самопізнання:

– в онтологічному плані – природа уже не вміщується в жодні теоретичні схеми, її все важче раціоналізувати, систематизувати, зробити зрозумілою. І дійсно, як може досягнути здоровий людський глузд істину, що роль базової форми матерії грає вакуум, вибух якого приблизно 16-20 млрд. років тому назад вивів матерію зі стану сингулярності (об'єкт з безкінечно великою щільністю та розмірами, які в мільярди разів менші за розміри буланочної головки) і дав початок простору та часу? Тому постмодерн говорить про вичерпаність онтології, в межах якої реальність може підлягати переводу з нерозумного стану в «розумний».

– в соціологічному плані – відмова від примусової раціоналізації природи неминуче приводить до відмови від будь-якої раціоналізації суспільства. І тут об'єкт чинить опір впливової людини, «мстить» нашим спробам його раціоналізувати і таким чином оптимізувати для практики. Неможливо зафіксувати наявність чітких, повноцінних, самозамкнених систем та законів і в економіці, і в політиці, і в культурі. Будь-який розквіт таїть в собі деградацію, і будь-які людські перетворюючі дії засуджені на неминучий крах. Більше того, спостерігається парадокс раціональності: чим свідоміше та продуманіше спруджуються цілі, тим ширшою є безодня між ними та результатами;

– в гносеологічному плані – зникає класичний суб'єкт пізнання. Як зовнішній центр системи раціоналізації світу він стає непотрібним. Тому наука включає суб'єкт пізнання в свій предмет, вносячи елемент суб'єктивності в об'єктивно-істинне знання, – внаслідок чого вона стає реальністю соціокультурною, гуманізованою. Така реальність, природно, не може мати єдиної об'єктивної істини, можливим є тільки плюралізм істин. А оскільки люди натрапляють на істину не безпосередньо, а через призму ціннісного вибору, то реальність є продуктом будь-якого бачення істини – адже єдиної системи цінностей, єдиного засобу обґрунтування істини не існує. Таким чином, класична гносеологія також вичерпується.

Для пересічної людини сьогодні проблема раціональності обертається іншим боком. Аналіз почнемо з тези, яка сьогодні майже не викличе сумнівів, – ми живемо в інформаційному суспільстві. Інформація в ньому не лише відіграє таку ж важливу роль, як промисловість в індустріальному суспільстві, не лише стає джерелом розвитку економіки й культури, але й що є найважливішим – політика, суспільне життя, дозвілля, спорт медіатизуються – стають такими, якими їх прагнуть бачити «логіка й організація електронних медіа» [2, с. 23]. Медіа-технології стали новітніми представниками еліти суспільства поруч з політичними лідерами та фінансовими олігархами. Інформаційний простір стає не просто різноманітним соціальним, але і творчим, і рушійною силою його. Мімоволі закрадається сумнів: чи здатна людина керувати створеним нею ж візуально-віртуальним світом? Преса перестає бути дзеркалом суспільства, вона активно його творить. Отож інформація нині не лише конструює соціальний простір, вона, як рушійна сила, утворює зміст його.

Телеглядач, оточений індустрією атакуючої інформацією у різних її телепозиціях, неспроможний відірватися від неї, зберегти там чинники реальності від маніпуляцій, тим непомітніших, чим досконалішими стають медіатехнології. Виникає запитання: наскільки адекватно зможе він оцінити після цього реальне життя? Чимало людей, особливо діти, черпають своєї знання, стиль поведінки з віртуального світу й переносять у реальний. Внаслідок цього ночав витворюватися зовсім інший тип реального світу. Отже, постмодерн віртуальна реальність стала не просто трансформованою кимось реальністю, але й такою, що трансформує світ, зокрема через тексти. Постмодерністи ж лише поглиблюють і без

та зокруте становище, виправдовуючи десистематизацію, дераціоналізацію масової свідомості. Цю проблему зокреснив сучасний російський дослідник Михайло Гіттинсін і напав її правомою свідомості. Сьогодні людина отримує таку кількість інформації, яка в десятки тисяч разів перевищує ту, що її отримували наші попередники триста років тому. Травматизм зумовлений зростанням диспропорції між людиною, можливості якої біологічно обмежені, і людством, яке не обмежує себе в своїй техно-інформаційній експансії (див. [6, с. 31]). Травматизм розум не переобтяжує себе додатковими труднощами проникання в суть побаченого чи, більше того, в причини появи будь-чого на екрані. Однак відомо, що телереальність насправді не збігається з життєвою реальністю, вона купує нові власні фалши-світи, з їх власними моральними законами, тлумаченням добра і зла, стилем поведінки. Виникає своєрідна екранна міфотворчість, яка впливає на свідомість людей, нерідко при цьому її спотворюючи.

Погоджуючись чи ні з тими соціокультурними реальностями, які диктує сьогодення, на перше місце виходить проблема свідомості, розуму, а саме пристосування, адаптації людини до нових умов існування, адже ідеологія постмодерну прагне задати інші параметри осмислення і діяльнісного перетворення світу, таким чином вирішуючи проблему відмови від класичної епістемології. «На зміну класичному розуму не переобтяжує себе його всепорядкованим детермінізмом, закономірністю, схилинням перед Розумом з великої літери поступово приходить постмодерністська розкутість, радикальна гетерогенність, безупинна диференціація, заперечення вської упорядкованості і певності форми» [3, с. 67].

У якості «непорушного» вихідного і визначального, ідеологи постмодерну конституують принцип, відповідно до якого немає і не може бути ніяких непорушних вихідних та визначальних принципів. Виникає потреба у такій формі раціональності, носії якої володіють здатністю загостреної чутливості до відмінностей, здатністю толерантності до несумірного, до гетерогенного, до іншодумства, до «іншого».

Осмислення даної ситуації приводить до певних висновків. По-перше, зрозумілою стає розгубленість та інертність постмодерністів. Адже вони з наснагою й азартом не тільки теоретично, але і на практиці довівши світ буття до межі світу небуття, світ реального – до межі світу ірреального, світ раціонального до межі світу ірраціонального, світ осмисленого – до межі світу абсурдного і т. д., зненацька для себе усвідомили, що в цього проекту немає майбутнього. Адже людина – істота практична, і розум, наука скорили людину не тим, що розвіяли всі її сумніви, спокусили її своїм всевіданням, – вони скорили її життєвими благами. Більше того, якби одна з наріжних гіпотез наукового раціоналізму, як-от «... гіпотеза закономірності не приносила із собою стільки практичних вигод, люди ніколи б не спокусилися зводити її в сан вічної і незаперечної істини» [8, с. 42]. Тому нівелювання розуму рівноцінне самознищенню антропосу.

По-друге, претензії до філософії через її епістемічний спосіб мислення, пристрасть її до раціоналізації та систематизації є дещо упередженими, і виправдати їх можна лише частково. Застиглі протиставлення та пристрасть до систематизації притаманні не окремо якійсь філософії, а найперше с. передусім атрибутивними характеристиками повсякденної людської свідомості, так званого «здорового розуму». Загальновизнано, що він може орієнтувати лю-

дину адекватно ситуації лише в досить вузьких рамках повсякденності, а його постійне прагнення все спростити і поверхнево впорядкувати є однією з головних причин періодичних духовних криз в суспільстві. Завданням філософського аналізу є, навпаки, показ відносності, тимчасовості будь-яких схематичних побудов (хоча цьому завданню філософія не завжди слідує), постійний вихід за застиглі межі здорового людського глузду, деє скандальний (за словами А. Камю) спосіб вираження своїх ідей, який якраз і сприяє відносно спокійному, без елементів тривоги, переходу від одного історичного типу світогляду до іншого. Тільки філософія, яка виступає накопиченим і гранично узагальненим духовним досвідом, людства, може проаналізувати та підсумувати основні духовні результати кожної даної епохи та виступити провісницею нової історичної перспективи. Це дозволяє їй судити про теперішнє, з одного боку, на основі відрефлексованого досвіду минулих поколінь, а з другого – з точки зору майбутнього. Як форма теоретичної думки вона володіє могутніми конструктивними можливостями творчого формування принципово нових ідей, світоглядних ідеалів. Тільки філософія здатна мислено «програвати» різні варіанти світосприймання («можливі світи»), начебто заготовляючи пробні системи світогляду та майбутнього, яке ніколи не буває цілковито зрозумілим для теперішнього покоління.

Крім цього, фактично критикується не вся філософія, а лише певний етап її розвитку, а саме епоха модерну, панування раціоцентризму. І дійсно, на цьому етапі філософія децю абсолютизувала епістемічний спосіб мислення. Проте не треба забувати, що на відміну від науки філософія є універсальною, – крім епістемічного, вона включає в себе софійний, герменевтичний та інші способи духовного осягнення Універсуму.

Можливості її фактично невичерпні, а тому правомірним є і постмодерністський етап розвитку, на якому розум звільняється від претензії на тотальне панування, вводяться моменти плюралістичності та толерантності до всього відмінного. Постмодерністська філософія:

- принципово відкидає окреслення пріоритетної сфери культури, критикуючи геосентризм, мистецтвоцентризм, соціоцентризм, раціоцентризм. Наука має усвідомити межі своєї ефективності та визнати правомірність і нерациональних способів пізнання як рівноцінних, тобто визнати рівноправність всіх сфер духовної культури – науки, релігії, філософії, мистецтва, моралі;

- стверджує, що істинні науки чи релігії не варті того, щоб в ім'я їхнього торжества особистість жертвувала своєю свободою, гідністю, життям. Наприклад, головне питання не в тому, відповідає чи не відповідає віра в Бога реальності, а у забезпеченні таких соціокультурних умов, за яких особистість, котра вірить в Бога може відверто заявити про це. З цього погляду принципового значення набувають можливості і здатність особистості вільно говорити з іншими про те, що їй здається істинним, а не тільки про те, що фактично є таким. Проте така позиція фактично є основою нового центризму – антропоцентризму та похідної від нього свободи особистості.

Таким чином, якщо філософськи аналізувати духовну ситуацію ХХІ століття, то напевно можна категорично ставити питання про її абсолютну новизну і неповторність. «Селекція» світоглядного до-

свіду минулих поколінь, – того досвіду, з якого потрібно брати уроки на майбутнє, – показує певну закономірність, необхідність даного процесу. Людство вже переживало в своїй історії добу примітивного антропоцентризму, теоцентризму, мистецтвоцентризму, соціоцентризму і, нарешті, раціоцентризму – так звану епоху модерну. Перехідні періоди між цими епохами, думається, також були психологічно непростими, сприймалися есхатологічно. Це є нормальним історичним процесом, – людство «перебирає» різні варіанти світосприйняття, причому всі ці варіанти є історично виправданими та більш-менш рівноцінними.

На сучасному етапі зміни світоглядних орієнтирів ситуація, здається, повторюється. Ідеологами постмодерну проголошується виникнення постмодерністської культури філософування про світ, людину, її майбутню долю у Всесвіті. Головна особливість цієї нової культури філософування – стурбованість становищем особистості в інформаційному суспільстві, яке безперервно удосконалює індустрію комп'ютерних і спіритуальних засобів ідейного, інтелектуального, світоглядного оволодіння людиною. Ідеологи постмодерну пропонують і вихід із сучасної духовної кризи: оскільки в минулому всі центрично сформовані типи світогляду закінчувались неминучим крахом, світогляд постмодерну повинен формуватися на платформі філософії «децентризмів», індетермінізму, в середовищі вільного становлення, яке логічно приведе до кінця гранднаративів. Думається, що практичне втілення даної установки навряд чи є можливим, і справа тут не в центризмах, і не в децентризмах. Як показує філософський аналіз, в історії виникнення та розвитку людства був, є і має бути лише тільки один центрзм – антропоцентризм, а всі інші центризми є похідними від нього. Причинами періодичних духовних криз, думається, є постійне спотворення цього центрзму дискурсом влади – національною ідеєю, політичним тоталітаризмом, тео-, раціоцентризмом тощо. Тобто постійно відбувається зміщення пріоритетів – з мети (антропос) на засоби. Деконструкція тут можлива і навіть необхідна, але її успіхи можуть бути, на нашу думку, тимчасовими. Як показує соціальний досвід, повсякденна людська свідомість атрибутивно схильна саме до центрзмів, а це означає, що ідея представників постмодерну про майбутнє індетерміністичне середовище вільного становлення не верифікується. Проте ідея антропоцентризму як наскрізної практичної метапарадигми суспільства зовсім не виключає наявності – в певних межах і на певний час – будь-яких «похідних» центрзмів – і навіть допускає їх вільну гру, свободу виразу. Так, постмодерністська філософія припускає на певний час певний пріоритет будь-якого компоненту культури – наприклад, мистецтва. Мабуть, в чомусь правий був Ф. Ніцше, коли говорив: «Мистецтво і нічого, крім мистецтва. Тільки мистецтво дає нам аб-

сурдину радість. Мистецтво нам дається, щоб не вмерти від істини», (Цит. по: [4, с. 287]).

І дійсно, якою нікчемною відчуває себе людина при спробі досягнути розумом, наприклад, таку наукову істину, як явище епіну улярності. Якщо в подібних випадках їй захочеться відвернутися від істини і отримати абсурдну (тобто раціонально необгрунтовану) радість від витворів мистецтва, суспільство має прийняти такий вибір як рівноцінний. Проте межі свободи тут визначаються можливістю керованості «похідними» центризмами з боку антропосу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Беседа с Жаком Деррида // Ad Marginem: Жак Деррида в Москве.* – М., 1993.
2. *Землянова Л. И. Процесс глобализации СМИ и культура // Вестник МГУ* – сер. 10. Журналистика. – 1998, № 2.
3. *Мартин Г.-П., Шуманн Х. Западная глобализация: атака на производство и демократию.* – М., 2001.
4. *Сумерки богов.* – М.: Политиздат, 1990. – 398 с.
5. *Чанышев А. Н. Трактат о небытии. // Вопросы философии, 1990, № 10.* – С. 158–165.
6. *Эпштейн М. Истоки и смысл русского постмодернизма // Звезда.* – 1996. – № 8.

Статтю прийнято до друку 18. 11. 2003

Сергій Петрущенко (Київ)

МЕТОДОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ЯК АЛЬТЕРНАТИВА ПОШУКУ НОВОГО ТИПУ РАЦІОНАЛЬНОСТІ.

Зміст моєї статті носить програмний характер. Головною метою є обгрунтування необхідності формування нового напрямку досліджень, який ідентифікується робочою назвою «методологічна культура». Це новий дослідницький проект, який вперше представляється автором на офіційному рівні науково-теоретичної конференції. Стосовно цієї мети протиставлення «методологічної культури» («пошуку нового типу раціональності» носить швидше службовий характер, хоча й являється самостійною проблемою.

Вираз «методологічна культура» у філософській літературі використовується не так часто, як аналогічні за способом творення словосполучення: наукова культура, філософська культура – і частіше всього цей вираз містить у собі метафоричний зміст. В даному випадку термін «методологічна культура» являється назвою напрямку дослідження, тому понятійний аналіз доцільніше провести після розгляду предмета дослідження.